

В. Л. ЗУЦ

ТЕРИТОРІЯ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДОГЕТСЬКОГО ЧАСУ

Висвітлення питання про територію Ольвійської держави становить значні труднощі через брак достатньої кількості джерел. У той час, коли Ольвійський поліс розглядали виключно як місто Ольвію, питання про територію поліса не виникало. Тому марно ми будемо шукати його висвітлення в працях дореволюційних дослідників, зокрема й на сторінках капітального дослідження В. В. Латишева про історію та державний лад Ольвії¹.

За радянських часів, коли почалось дослідження поселень ольвійського оточення (так званої периферії Ольвії), було поставлено питання про сільськогосподарську округу Ольвії, тобто про ольвійську хору. Однак сама постановка цього питання досі не має достатньої чіткості.

Основою економіки античного полісу було сільське господарство (навіть тоді, коли ремесло і торгівля набули в ньому значного розвитку). Адже землеробство переважало в античному суспільстві² і «історія класичної старовини — це історія міст, але історія міст, заснованих на земельній власності і на землеробстві»³. Термін «поліс» включав, крім поняття міста, ще й поняття сільськогосподарської території. Цим даний термін відрізняється від іншого давньогрецького терміну — «астю» (ἄστυ), що означав тільки населений пункт — місто⁴, хоч би й таке, що було столицею держави. Отже, загальновідома формула «місто-держава», яка служить для визначення сутності полісу, виявляється, якщо розглядати останній з точки зору його території, не зовсім точною.

Щоб підійти до з'ясування питання про територію Ольвійської держави, необхідно розглянути матеріали дослідження периферії Ольвії, а також і більш віддалених територій (див. карту*).

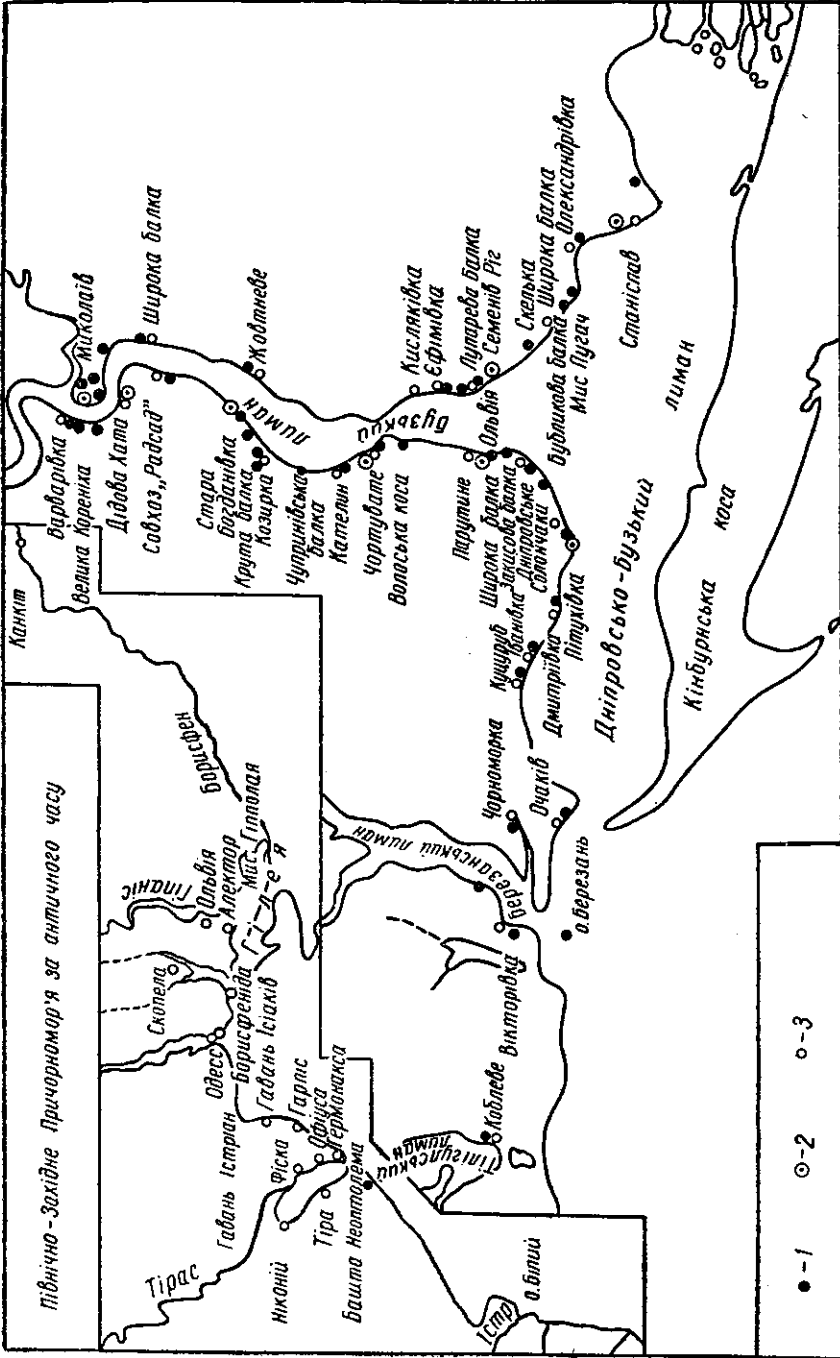
¹ Не ставлячи питання про територію Ольвійського полісу, В. В. Латишев разом з тим у ряді випадків згадував про володіння Ольвії: слідом за О. С. Уваровим він зазначав, що ольвійські поселення були розташовані на південь і північ від міста (Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 107); до володінь Ольвії він відносив і Гілею, згадувану в декреті на честь Нікерата, сина Палія (JOSPE, I², 35, стор. 61). Про ольвійські поселення В. В. Латишев говорить і на стор. 230 своєї монографії. В іншому місці тієї ж праці він, однак, висловив думку, нібито жителями цих поселень були каллініди (стор. 18).

² Див.: К. Маркс. Вступ (3 економічних рукописів 1857—1858 років). — У кн.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12. К., 1963, стор. 689.

³ К. Маркс. Формы, предшествующие капиталистическому производству. — ВДИ, № 1, 1940, стор. 15.

⁴ В. Д. Блаватский. Античный город. — У кн.: Античный город. М., 1963, стор. 7.

* Складена на основі «Карт археологічних пам'яток узбережжя Бузького лиману» Ф. М. Штігельман (МИА, № 50, 1956, стор. 256) та «Карт поселень і городищ скіфсько-сарматського часу між гирлами Дністра та Південного Бугу» М. С. Синицина (МАПН, вип. III, 1960, стор. 19).

Нижче Побужжя за догетьського часу (VII—I ст. до н. е.);
 1 — поселення; 2 — городища; 3 — сучасний населений пункт.

Проведені дослідження — розкопки та розвідки — дають можливість у загальних рисах накреслити процес виникнення, розвитку та занепаду поселень Нижнього Побужжя за догетських часів.

У VII—VI ст. до н. е. виникли поселення на Березані, біля Широкої балки і в с. Дніпровське (колишне Сари-Комиші) на правому березі Бузького лиману, в районі с. Вікторівка (поселення Вікторівка I і поселення, розташоване за 3 км на північ від села), на правому березі Березанського лиману, на території Очакова, а також на лівому березі Бузького лиману — у с. Лупарева Балка, в ур. Скелька, на південь від с. Олександрівка, на північ і схід від с. Станіслава⁵.

Більшість з цих поселень існували й пізніше — у V ст. до н. е. Крім того, за тих же часів виникли нові поселення: на правому березі Бузького лиману — на північний-північний-захід від с. Козирка⁶, на лівому березі — на території сучасного Миколаєва (городище біля колишньої Міжнародної пристані за Поповою Балкою⁷) і в ур. Семенив Ріг⁸.

З перелічених правобережних поселень два — північ-північ-захід від с. Козирка і у с. Дніпровське — існували й у IV ст. до н. е. Крім того, поруч з ними в той же час виникли поселення в с. Варварівка⁹, в південно-східній і північній частинах с. Велика Корениха¹⁰, в ур. Дідова Хата¹¹, на північ від с. Чортувате¹², біля Закисової¹³ та Хрестової¹⁴ балок, біля с. Солончаки (поблизу від Аджигольської коси)¹⁵. При цьому поселення в ур. Дідова Хата і на північ від Чортуватого, мабуть, були укріплені. На лівому березі, крім існуючих поселень, виникали нові: в південній частині с. Єфімовка, біля Широкої та Бубликової балок¹⁶.

В елліністичний час на ольвійській периферії виникли поселення. Час виникнення деяких з них визначається більш точно: перша половина III ст. до н. е. біля радгоспу «Радсад» (колишній Бузький хутір, або хутір Топчія)¹⁷, на північ від с. Стара Богданівка¹⁸, біля Крутої бал-

⁵ Літературні джерела, що містять відомості про ці поселення, наведені в нашій статті в «Археології», т. XIX, 1965, стор. 38.

⁶ Розкопки цього поселення провадилися у 1954 р. під керівництвом Ю. І. Козуб.

⁷ И. В. Ф а б р и ц и у с. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. 1. К., 1951 (далі скорочено — АК), стор. 77, § 171; Ф. М. Ш т и т е л ь м а н. Городища, поселення і могиляники Бугського лимана VII—II вв. до н. е. Кандидатська дисертація. К., 1951. Науковий архів ІА АН УРСР (далі скорочено: Городища...), стор. 153—154 (на городищі знайдено уламки кераміки VI ст. до н. е.).

⁸ АК, стор. 74—75, § 163; Городища..., 172—175.

⁹ АК, стор. 80, § 176, стор. 113—115; П. Н. Шульц. Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева. — КСИИМК, вып. V, 1940, стор. 71—75; М., С. Синицин. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. — Праці ОДУ, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 113—133.

¹⁰ АК, стор. 80, § 175; Городища..., стор. 215—216.

¹¹ АК, стор. 79—80, § 174; Ф. М. Ш т и т е л ь м а н. Отчет о раскопках на городище у маяка Дидова Хата (близ Николаева) 1950 г. Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Л. М. С л а в і н. Поселення ольвійської периферії біля с. Чортуватого. — «Вісник Київського університету», № 1. Серія історії та філософії, вип. 2. К., 1958, стор. 138—149.

¹³ Городища..., стор. 63—92; Ф. М. Ш т и т е л ь м а н. Поселення біля Закисової балки (Розкопки 1948—1949 рр.). — АП, т. VIII. К., 1958, стор. 131—141; Л. М. С л а в і н. Археологічні дослідження городищ, поселень та могиляників ольвійського оточення у 1949—1950 рр. — АП, т. V. К., 1955, стор. 134—137.

¹⁴ Городища..., стор. 256 (поселення біля Великого Бузького маяка); Л. М. С л а в і н. Вказ. праця, стор. 173.

¹⁵ АК, стор. 66—68, § 146; Городища..., стор. 262—263.

¹⁶ Городища..., стор. 165—166, 186—188.

¹⁷ АК, стор. 73, § 156; стор. 105—106; Городища..., стор. 227—229; Л. М. С л а в і н. Вказ. праця, стор. 130—132. Л. М. С л а в і н датує поселення II ст. до н. е. — II ст. н. е.

¹⁸ АК, стор. 72—73; Городища..., стор. 231—232.

ки¹⁹, на північ від с. Козирка²⁰, біля Чупринової балки²¹, на південь від с. Кателина²², на південному схилі Чортуватої балки²³, біля Волозької коси²⁴ на правому березі Бузького лиману та на північ від м. Жовтневе (колишній Богоявленськ)²⁵, біля мису Пугач²⁶ на лівому березі. На одному з крайніх південних лівобережних поселень (на північ від с. Станіслава), яке існувало ще за архаїчного часу, будуються укріплення — земляні вали²⁷.

Крім того, на правому березі Дніпровсько-Бузького лиману між Солончаками та Очаковом налічується понад півдесятка поселень, які належать до розглядуваного періоду. Це — залишки поселень біля с. Бляковичів²⁸, на південь²⁹ і північ³⁰ від Пітухівської балки, на східній³¹ та західній³² околицях с. Дмитрівка, у с. Іванівка³³, у східній частині с. Куцуруб³⁴, на схід від Очакова³⁵. Крім вже згадуваних поселень на правому березі Березанського лиману — біля с. Вікторівки, залишки поселення того часу є і на лівому березі лиману — у с. Чорноморці (колишнє Бейкуш)³⁶.

Наприкінці III—II ст. до н. е. кількість поселень на периферії Ольвії дещо скоротилася. Тоді, напевно, перестали існувати поселення біля сіл Варварівка і Велика Корениха, в ур. Дідова Хата, біля Закисової та Пітухівської балок на правому березі Бузького та Дніпровсько-Бузького лиманів, а також біля с. Єфімівки, в ур. Скелька, біля Бубликової балки, на північ і схід від с. Станіслава на лівому березі Бузького лиману. В той же час будуються оборонні споруди — так зване Пітухівське городище³⁷ — на мису правого берега Дніпровсько-Бузького лиману, недалеко від впадіння в нього Бузького лиману, між сучасними селами Дмитрівка та Солончаки (колишнє Аджигол).

Як видно з наведених даних, поселення античного часу розміщувались у Нижньому Побужжі на берегах лиманів і тягнулися низкою на південь і на північ від Ольвії на десятки кілометрів.

Розглянемо дані про матеріальну культуру поселень цього району.

Хоча розкопки провадилися в небагатьох пунктах, але на більшості поселень ольвійського оточення зафіксовано залишки кам'яних назем-

¹⁹ Городища..., стор. 236.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, стор. 237—238.

²² Там же, стор. 240—242.

²³ Там же, стор. 245.

²⁴ Там же, стор. 250—251.

²⁵ Там же, стор. 161—162.

²⁶ АК, стор. 73—74; § 158, стор. 106; Городища..., стор. 188—191.

²⁷ Городища..., стор. 205.

²⁸ М. С. Синицин. Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфсько-сарматського часу. — НЗ ОДПІ, т. X, 1955, стор. 60 (пункт № 103).

²⁹ Там же, стор. 59 (пункт № 101). Пор. Городища..., стор. 265—272; Л. М. Славін. Вказ. праця, стор. 137—139; Г. С. Русяєва. Поселення Пітухівка I біля Ольвії. — Археологія, т. XXI, К., 1967, стор. 206 і далі.

³⁰ М. С. Синицин. Карта..., стор. 59 (пункт № 102).

³¹ Там же (пункт № 99). Пор. АК, стор. 65, § 144; Городища..., стор. 280.

³² М. С. Синицин. Карта..., стор. 58—59 (пункт № 96).

³³ Там же, стор. 57 (пункт № 90).

³⁴ Там же (пункт № 88). Пор. АК, стор. 65, § 143; Городища..., стор. 283—285.

³⁵ М. С. Синицин. Карта..., стор. 57 (пункт № 87).

³⁶ Там же, стор. 56 (пункт № 84).

³⁷ М. С. Синицин. Карта..., стор. 59 (пункт № 100); И. В. Фабрициус. Пробные раскопки, произведенные Херсонским музеем 26—28 сентября 1924 г. — Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 2—3. Одеса, 1925, стор. 174—177; АК, стор. 66—67, § 146 (І. В. Фабрициус називає цю пам'ятку Аджигольським городищем); А. Л. Есипенко. Петуховская оборонительная система (I в. до н. э. — IV в. н. э.). — КСИИМК, вып. XXXIX, 1951, стор. 19—26; М. С. Синицин. Городище у хутора Петуховки Очаковского района по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг. — ВДИ, 1952, № 2, стор. 243—249; Л. М. Славін. Вказ. праця, стор. 139—143; М. С. Синицин. Петухівське городище. — Праці ОДУ, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 13—34.

них споруд. На ряді поселень (Вікторівка I, на південь від Пітухівської балки, біля Закисової та Чортуватої балок, біля радгоспу «Радсад», в ур. Дідова Хата) під час розкопок відкрито залишки кам'яних багатокімнатних жител, бруковані камінням двори, кам'яні водостоки, уламки черепиці та окремі архітектурні деталі, які дають змогу припускати, що будинки зазначених поселень за своїми розмірами, плануванням, будівельною технікою, покрівельним матеріалом, архітектурним оформленням наближались до одночасних ольвійських жител. Необхідно підкреслити, що залишки кам'яних наземних будівель були й на тих поселеннях, де відкрито житла типу напівземлянок (Березань, Вікторівка I, Широка Балка) або ям-землянок (Варварівка).

Серед фрагментів кераміки, знаходжуваної на цих поселеннях, значний процент здебільшого становлять уламки привізного грецького посуду й особливо посуду, виготовленого ольвійськими гончарами³⁸, що свідчить про тісні економічні зв'язки жителів цих поселень з Ольвією. Про це ж говорять і знахідки на них ольвійських монет³⁹. Знахідки ж на поселеннях культових предметів, якими є, зокрема, теракоти, що зображують Деметру, Афродіту або інші грецькі божества⁴⁰, а також

³⁸ В одному житловому комплексі (друга половина VI ст. до н. е.) на поселенні Вікторівка I уламки кружального посуду (місцевого, ольвійського і привізного, виключаючи амфори) становили 59%, ліпного — 41% (С. И. Капошина. Из истории греческой колонизации нижнего Побужья. — МИА, № 50, 1956, стор. 243). Виявлені під час розкопок поселень біля Пітухівської та Закисової балок (IV—III ст. до н. е.) уламки кераміки відповідно становили 90% і 10% (Г. С. Русяева. Вказ. праця, стор. 210) та 74% і 26% (Городища..., стор. 92). А на поселенні того ж часу у с. Варварівка співвідношення між кружальним (без амфор) та ліпним посудом дорівнювало 42% і 58% (М. С. Синицип. Поселення в с. Варварівка..., стор. 130).

³⁹ Монети або ольвійські мідні дельфіни знайдені на поселенні у с. Варварівка (в тому числі один ас, використовуваний як прикраса. М. С. Синицип. Поселення в с. Варварівка..., стор. 130), на городищі в ур. Дідова Хата (АК, стор. 113; Городища..., стор. 223; Ф. М. Штительман. Отчет..., стор. 25), на поселенні біля радгоспу «Радсад» (Городища..., стор. 229), на городищі на північ від с. Стара Богданівка (АК, стор. 72, § 155; Городища..., стор. 232), на поселенні на північ-північ-захід від с. Козирка (скарб дельфінів, неопублікований), на городищі на північ від хут. Чортуватої (Городища..., стор. 224, дельфін — там же, стор. 248), на поселенні біля Волозької коси (П. О. Бурачков. Общий каталог монет, ч. 1. Одеса, 1884, стор. 47—48), біля Закисової балки (Городища..., стор. 92 а; Ф. М. Штительман. Поселення..., стор. 140), на південь від Пітухівської балки (Л. М. Славін. Вказ. праця, стор. 139), біля с. Куцуруб («скарб» асів. В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии, ч. 1. Херсон, 1903, стор. 60; дельфіни — «Журнал министерства внутренних дел», 1837, № 4, стор. 13), на території Очакова, на Березані (неодноразово монети й дельфіни, в тому числі і скарб дельфінів, знайдений під час розкопок на Березані в 1962 р.), на поселенні Вікторівка I (Ф. Рудык. Древнее поселение Викторовка I. — МАСП, вып. 1. Одеса, 1957, стор. 65), у с. Кисляківка (в тому числі золоті монети. — АК, стор. 75, § 166), на поселенні у с. Лупарева Балка (АК, стор. 75, § 164; дельфін у культурному шарі. — Городища..., стор. 170), на городищі в урочищі Семенів Ріг (аси. — Городища..., стор. 173), на поселенні біля Хаблової балки (АК, стор. 74, § 162), біля Павлютиної балки (АК, стор. 74, § 161), біля с. Олександрівки (Городища..., стор. 196), на городищі на північ від с. Станіслава (А. С. Уваров. Исследования о древностях южной России, вып. 1. СПб., 1851, стор. 33). Деяка кількість монет знайдена на території Нижнього Побужжя в могильниках. Далеко не всі монети, знайдені на місці поселень та в могильниках, враховані. Значна частина знахідок є випадковими; деякі виявлені у місцях, де згодом провадилися розкопки, під час яких було розкрито залишки поселень (наприклад, на північ-північ-захід від с. Козирка). В ряді ж випадків монети і дельфіни знайдені при розкопках поселень (біля Пітухівської та Закисової балок, в с. Лупарева Балка), що підтверджує їх безпосередній зв'язок з поселеннями Нижнього Побужжя античного часу.

⁴⁰ Теракоти знайдені на поселенні у с. Варварівка (Деметра. П. Н. Шульц. Ямы-жилища..., стор. 75), на городищі в ур. Дідова Хата (Ф. М. Штительман. Отчет..., стор. 23), на поселенні біля Закисової балки (6 фрагментів. — Городища..., стор. 92; Ф. М. Штительман. Поселення..., стор. 140), на південь від Пітухівської балки (фрагменти статуєток Афродіти), у с. Кисляківка (АК, стор. 75, § 166), у с. Лупарева Балка (Городища..., стор. 171), біля мису Пугач (АК, стор. 106). Майже всі вони знайдені під час розкопок. В культурному шарі на городищі в ур. Скелька виявлено вапнякову стелю з схематичним зображенням фігури людини (Городища..., стор. 181).

знахідки грецьких граффіті⁴¹ свідчать про те, що населення, яке залишило ці пам'ятки, мало еллінську культуру⁴².

Беручи до уваги зазначені особливості матеріальної культури поселень Нижнього Побужжя догетського часу, можна зробити висновок, що значну частину їхнього населення, очевидно, становили греки.

Залишки поселень догетського часу, матеріальна культура яких схожа з матеріальною культурою поселень Нижнього Побужжя, відомі й далі на захід від Березанського лиману. Близько двох десятків таких поселень розташовувалось на узбережжі Чорного моря, Тилігульського та деяких інших лиманів Північно-Західного Причорномор'я аж до Дністровського лиману: у с. Коблеве, Григорівка, на південь від с. Іллінка (в ур. Вершина), у с. Крижанівка, Лузанівка, Усатове, на території Одеси, на південній околиці с. Чорноморка, біля Сухого лиману, с. Затока (колишне Бугаз), с. Роксолян, Маяки, в околицях с. Овідіополь⁴³.

Протягом півтисячі років існування Ольвійського полісу за догетського часу територія його не була постійною і могла змінюватися залежно від тих внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначали розвиток Ольвії.

Очевидно, слід розрізнити власне ольвійську хору — область, розташовану порівняно недалеко від Ольвії, і більш віддалені території, що були в сфері впливу полісу, тяжіли до нього, але не входили до його сільськогосподарської округи.

Межі сільськогосподарської території Ольвії кінець кінцем залежали, з одного боку, від економічних потреб полісу, з іншого — від його політичних можливостей.

За архаїчного часу поселення, розташовані поблизу Ольвії, наприклад біля Широкої балки і в с. Дніпровське, безсумнівно, входили до складу ольвійської хори. Вони являли собою ольвійські *κῆμαι* (села). Про політичні зв'язки Ольвії з іншими, віддаленішими поселеннями Нижнього Побужжя того часу, у тому числі й з поселенням на о. Березань, можна судити на підставі знахідок ольвійських мідних дельфінів. Оскільки останні були грошовими знаками, призначеними обслуговувати потреби внутріполісної торгівлі, постільки ареал їх поширення на периферії Ольвії має приблизно збігатися з межами Ольвійського полісу. Так, ґрунтуючись на численних знахідках дельфінів на Березані, можна з певністю припускати входження Березанського поселення до складу Ольвійського полісу⁴⁴.

При визначенні меж полісу, очевидно, слід брати до уваги й природні перепони, що могли правити за його кордони чи бути природними межами його території. Так, є підстави гадати, що до складу ольвій-

⁴¹ Граффіті знайдені на поселенні у с. Варварівка (М. С. Синицин. Поселення в с. Варварівці..., стор. 125), на городищі в ур. Дідова Хата (АК, стор. 112; А. С. Коцевалов. Керамические надписи на памятниках из ольвийских раскопок 1920—1937 гг. и на беспаспортных экспонатах Николаевского музея, стор. 401—404 — рукопис зберігається у Науковому архіві ІА АН УРСР), на поселеннях на південь від Пітухівської балки (А. С. Русяєва. Вказ. праця, стор. 213) і біля с. Чорноморки (понад півсотні грецьких граффіті).

⁴² Ми не торкаємось тут ряду написів на кам'яних плитах і фрагментів мармурових скульптур, в різний час знайдених у Нижньому Побужжі й на більш віддалених від Ольвії територіях, оскільки ці знахідки здебільшого зроблені за нез'ясованих обставин, причому зазначені предмети були знайдені не *in situ*, а, мабуть, потрапили у ці місця з території ольвійського городища. Про це свідчить, зокрема, П. Келпел, який зазначав, що Очаків, Кінбурн і «майже всі навколо розташовані села збудовані з ольвіопольських руїн» (Древности северного берега Понта. М., 1828, стор. 134).

⁴³ М. С. Синицин. Карта..., стор. 35—53 (пункти № 2, 4, 9, 11, 18, 19, 24, 27, 28, 32, 34, 38, 39, 43, 53, 65, 70). Див. також складену М. С. Синициним «Карту поселень і городищ скіфсько-сарматського часу між гирлами Дністра та Південного Бугу» (МАПІ, вип. III. Одеса, 1960, стор. 19).

⁴⁴ В. В. Лапін. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1968, стор. 146.

ської хори не входили поселення на лівому березі Бузького лиману. В усякому разі це можна з певністю припускати для V ст. до н. е. Адже із свідчення Геродота (IV, 53), що борисфеніти, тобто ольвіополіти, жили на Гіпанісі, на протилежній від Гіпполаєвого мису стороні, можна зробити висновок, що у V ст. до н. е. володіння Ольвійського полісу були на правому березі Бузького лиману і не простягались на його лівий берег, південний виступ якого являв собою Гіпполаєв мис.

Спробуємо визначити кордони Ольвійського полісу, виходячи з нашого припущення, що природною межею ольвійської хори на сході був Бузький лиман⁴⁵. Тоді на півночі його межу для ранішого часу можна локалізувати десь у районі поселення в ур. Дідова Хата, де окремі знахідки свідчать, що воно існувало ще в VI—V ст. до н. е., а для пізнішого часу — у районі Варварівського поселення, датованого IV—III ст. до н. е. Що ж до західної межі полісу, то тут питання складніше. Як бачимо з наведеного вище, на узбережжі Північно-Західного Причорномор'я (включаючи й лимани), між Ольвією і Тірою, за догетських часів було розташовано чимало поселень, в яких, очевидно, мешкали греки. При цьому провести якийсь кордон між територією, яка тяжіла до Ольвії, і територією, що перебувала під впливом Тіри, досить важко. А втім, нам цього й не треба робити, бо в даному разі нас цікавлять не сфери впливу Ольвії і Тіри, а кордони Ольвійського полісу, а він, напевне, безпосередньо не межував з полісною територією Тіри. Здається цілком імовірним, що в Північно-Західному Причорномор'ї існувала деяка кількість поселень, які не входили до складу цих двох полісів. Отже, доводиться шукати межу, що відділяла територію Ольвійського полісу від території поселень, які не входили до його складу.

Поселення догетського часу у Північно-Західному Причорномор'ї зосереджені, крім Нижнього Побужжя, ще на узбережжі Березанського і Тилігульського лиманів, у районі сучасної Одеси та на узбережжі Дністровського лиману. Останні два райони через свою віддаленість від Ольвії, очевидно, не могли входити до сфери її впливу, тим більше до її хори. Тому як прикордонні території Ольвійського полісу можна розглядати лише район Тилігульського або Березанського лиманів.

Оскільки під сільськогосподарською округою ми розуміємо територію, що була розташована порівняно недалеко від політичного та економічного центру полісу, тому найбільш імовірним районом ольвійської хори ми вважаємо правобережжя Бузького і Дністровсько-Бузького та лівобережжя Березанського лиманів. Це не виключає того, що в певний період до сфери впливу Ольвійського полісу могло входити узбережжя Чорного моря, аж до Тилігульського лиману, як, зрештою, і лівобережжя Бузького лиману.

До територій, що тяжіли до Ольвії, належала й Гілея — місцевість поблизу від Ахіллового Бігу (сучасної Тендрівської коси), на протилеж-

⁴⁵ І. С. Свенцицька висловила припущення, що в ольвійському декреті про довіз та вивіз грошей (IRE, I², 24) під Борисфеном «мається на увазі не тільки місто Ольвія, але й вся територія, підлегла ольвійському полісові, причому жителів цієї території самі ольвіополіти називали борисфенітами» (До питання про Борисфен та Ольвію.— ЗОАО, т. II, 1967, стор. 264). Цим, по суті, ставиться знак рівняння між населенням Ольвійського полісу, яке називав борисфенітами Геродот (IV, 18, 78 і 79), і скіфами-землеробами, яких, відповідно до того ж Геродота (IV, 18), називали борисфенітами самі ольвіополіти. Таке ототожнення скіфів-землеробів з населенням Ольвійського полісу нам здається зовсім неправомірним. Вважаючи цілком переконливим припущення П. Й. Карншовського про те, що початок згаданого вище ольвійського декрету про грошовий обіг [Εὐζβία]—*πρὸς ἐνὲν ἑξῆς λείν*— було складено не в Ольвії, а при святилищі Зевса Урія, де текст було вирізьблено на мармуровій плиті у відповідності зі списком декрету, надісланим з Ольвії, ми можемо лише приєднатися до висновку дослідника у тому, що термінологія початку декрету відбиває слововживання не ольвіополітів, а греків метрополії (Замітки про Ольвію та Борисфен.— ЗОАО, т. II, 1967, стор. 79). А якщо це так, то немає підстави зв'язувати вживаний ольвіополітами термін «борисфеніти» з населенням Ольвійського полісу і поширювати межі полісу на схід від Бузького лиману, де, відповідно до Геродота (IV, 18), проживали скіфи-землероби.

ній від гирла Бугу стороні Дніпровсько-Бузького лиману⁴⁶, очевидно, десь у районі сучасної Кінбурнської коси. Декрет на честь Нікерата, сина Папія (ІРЕ, I², 34), першої половини I ст. до н. е. оповідає про те, як ольвійські громадяни вирушили до Гілеї, але при наближенні ворогів були відправлені Нікератом у місто.

Володіння Ольвії простягались, очевидно, вздовж узбережжя лиманів. У цьому розумінні Ольвійський поліс був схожий на свою метрополію Мілет та інші малоазійські грецькі держави, що виникли внаслідок колонізацій греками західного узбережжя Малої Азії і володіли там порівняно неширокою смугою прибережної території.

Про поділ Ольвійської держави на окремі територіальні одиниці, наприклад, філи (відомі нам у метрополії Ольвії, Мілеті за римського часу)⁴⁷, в джерелах, що дійшли до нас, ніяких натяків не збереглося.

У зв'язку із з'ясуванням питання про територію Ольвійської держави необхідно торкнутися тієї ролі, яку відігравали два чорноморські острови — Березань та Білий (тепер острів Зміїний, або Фідонісі, за 40 км на схід від дельти Дунаю) — у системі Ольвійського полісу.

Вище вже йшлося про те, що за архаїчного часу, тобто в початковий період існування полісу, Березань входила до його складу. Це становище, мабуть, лишалось і надалі, навіть після того, як поселення на ній перестало існувати. На користь такого припущення свідчить насамперед саме місцезросташування острова у гирлі Дніпровсько-Бузького лиману. Володіння цим ключовим пунктом було насущною потребою ольвіополітів.

Статус Білого острова був інший. За віруваннями давніх греків, Білий острів нібито був місцем загробного життя Ахілла. Будучи у їх уявленні володінням цього героя, він тому не міг належати нікому іншому володільцеві. Релігійна заборона оселятися на Білому острові, природно, поширювалась і на ольвіополітів. Останні, однак, мали піклуватися про нього. На підставі знайденого на острові ольвійського декрету (ІРЕ, I², 325) можна припускати, що Ольвія ще у IV ст. до н. е. «вже вважала або хотіла вважати себе споконвічною покровителькою Білого острова»⁴⁸.

Є підстави гадати, що за післягетського часу місцем вшанування Ахілла став острів Березань, де йому було споруджено святилище. На користь такого припущення свідчать, зокрема, знахідки на Березані присвятних написів на честь цього героя⁴⁹.

З писемних джерел ми знаємо лише два населені пункти на території Ольвійського полісу: по-перше, згадуване Помпонієм Мелієм у його «Землеписі» (середина I ст. н. е.) місто (*oppidum*) Борисфеніда, яке можна ототожнити з поселенням на Березані (відомий Птоломею і деяким іншим давнім авторам під тією ж назвою — острів Борисфеніда), і, по-друге, «Пастуше село» (*Νομία κώμη*) із фрагментованого ольвійського напису кінця III — першої половини II ст. до н. е.⁵⁰ Крім цих двох пунктів, писемна традиція і відомі науці епіграфічні матеріали, на жаль, більше не зберегли ні назв поселень, що входили

⁴⁶ И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, стор. 80. Відмічаючи віддаленість цієї місцевості від Ольвії, І. І. Толстой, однак, поділяв думку В. В. Латішева про те, що Гілея входила до складу володінь ольвіополітів.

⁴⁷ P. Oliva. *Raná řecka tyranis*. Praha, 1954, стор. 121.

⁴⁸ И. Толстой. Вказ. праця, стор. 86.

⁴⁹ ІРЕ, I², 131, 135, 136; ВДИ, 1959, № 4, стор. 127—128, № 2. Надписи Ольвії (1917—1965). Л., 1968, стор. 82—83, № 90.

⁵⁰ А. С. Коцевалов. Эпиграфические памятники из Ольвийских раскопок в 1935 и 1936 гг.— Ольвия, І. К., 1940, стор. 259—263.

до складу ольвійських володінь, ні будь-яких згадок про такі поселення.

Діон Хрїстостом у своїй «Борисфенїтській промові» (кінець I — початок II ст. н. е.), докладно описуючи Дніпровсько-Бузький лиман, нічого не повідомляє про острів і місто Борисфенїду, але говорить про укріплення Алектор, біля якого «ріки (Борисфен і Гїпанїс) впадають у море»⁵¹. За словами інформаторів знаменитого оратора, Алектор належав дружині царя савроматів. Крім відомостей, які повідомляє Діон і Равенський анонім (7 ст.), що локалізує його на чорноморському узбережжі між Ольвією і Таміракою (Geogr. Rav., IV, 5; V, 11), ми нічого не знаємо про це загадкове укріплення. Дослідники, починаючи з І. Блаамберга, пов'язували його з районом Очакова⁵². Останнім часом висунуто цілком слушне припущення, що залишками Алектора є згадуване вище Пітухівське городище⁵³, датоване II ст. до н. е.— II ст. н. е. За догетського часу цей укріплений пункт, очевидно, належав Ольвії, а володінням савроматів став, мабуть, тільки за післягетського часу, коли Ольвійському полісові, що внаслідок гетського розгрому втратив колишню силу, доводилось миритися з наявністю у безпосередній близькості від його кордонів чужого укріплення.

Нарешті, необхідно торкнутися питання про Канкіт — ставку царя Сайтафарна, згадувану у декреті на честь Протогена. Серед різних думок, висловлених щодо місцезнаходження Канкіта⁵⁴, для нас найбільший інтерес становить думка М. Ф. Болтенка, який пов'язував його з Нижнім Подніпров'ям, вважаючи, що ставка Сайтафарна була на місці Кам'янського городища⁵⁵. Така локалізація Канкіта цілком узгоджується з нашою інтерпретацією району Нижнього Побужжя як території, де були володіння Ольвійського полісу.

Ольвіополіти, звичайно, мали власність, в тому числі й земельну, й за межами свого полісу. В нас, правда, немає вірогідних даних про це щодо купців з Ольвії (або з Березані), які наприкінці VII ст. до н. е. відвідували Немирівське городище⁵⁶. Але навряд чи можуть бути сумніви, що в пізніші часи ольвіополіти, в яких були торговельні інтереси в різних пунктах Північного Причорномор'я, могли подекуди мати свої факторії. Якщо в грецьких полісах ольвійські купці могли розраховувати на піклування з боку своїх проксенів, то в скіфських або скіфосарматських поселеннях, що виникли головним чином за пізньоелліністичного часу на нижньому Дніпрі, ольвіополіти, мабуть, влаштовували факторії, які були опорними пунктами в їх торговельних операціях.

Однак питання про володіння Ольвії за межами території полісу безпосередньо не стосується теми нашої статті.

⁵¹ ВДИ, 1948, № 1, стор. 229.

⁵² АК, стор. 65.

⁵³ М. С. Синицин. Спроба локалізації населених пунктів, згаданих древніми авторами, між гирлами П. Бугу і Дністра. — МАПП, вип. III, 1960, стор. 10—12.

⁵⁴ Свого часу дослідники схильні були пов'язувати Канкіт з районом Нижнього Побужжя, локалізуючи його то на лівому березі Бузького лиману, біля теперішнього с. Кисляківки (А. С. Уваров. Исследование о древностях южной России, вып. 1. СПб., 1851, стор. 47—48), то на правому березі на північ від Ольвії (Ф. Слюсаренко. Грецько-скитські взаємовідносини II ст. пер. Хр. — У кн.: Науковий ювілейний збірник..., присвячений М. Т. Масарикові. Прага, 1925, стор. 281). Така локалізація Канкіта означала б, що ставка правителя «варварського» племені містилася у межах Ольвійського полісу чи в безпосередній близькості від нього. Таке припущення стосовно до III ст. до н. е. — часу видання протогенівського декрету — здається малоймовірним.

⁵⁵ М. Ф. Болтенко. Канкіт ольвійського декрету в честь Протогена. — СА, XXVIII. М., 1958, стор. 108—109.

⁵⁶ Б. Н. Гракков. Греческое граффито из Немировского городища. — СА. М., 1959, № 1, стор. 259—261.

ТЕРРИТОРИЯ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА ДОГЕТСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

Характер материальной культуры сельских поселений Нижнего Побужья догетского времени свидетельствует об их тесных экономических связях с Ольвией, а находки на них культовых предметов, каковыми являлись терракоты, изображающие Деметру, Афродиту и другие греческие божества, а также находки греческих граффити дают возможность предполагать, что значительную часть их населения составляли греки. Остатки поселений догетского времени, материальная культура которых сходна с материальной культурой поселения Нижнего Побужья, известны и к западу от него, до самого Днестровского лимана.

При определении границ Ольвийского полиса необходимо различать собственно ольвийскую хору — область, расположенную сравнительно недалеко от Ольвии, и территории более отдаленные, которые были в сфере влияния полиса, тяготели к нему, но не входили в его сельскохозяйственную округу. Кроме того, следует принимать во внимание естественные преграды, которые могли быть границами полиса и служить естественными пределами его территории.

На востоке таким естественным пределом ольвийской хоры был Бугский, на юге — Днепроовско-Бугский, на западе — Березанский лиманы. На севере ее границу для более раннего времени можно локализовать в районе поселения в ур. Дедова Хата (отдельные находки на этом поселении свидетельствуют, что оно существовало еще в VI—V вв. до н. э.), для более позднего — в районе Варваровского поселения, датированного IV—III вв. до н. э. Это не исключает того, что в определенный период в сферу влияния Ольвии могло входить побережье Черного моря вплоть до Тилигульского лимана, как, впрочем, и левобережье Бугского лимана. К владениям Ольвии с момента возникновения полиса относилась Березань; позднее территорией, тяготевшей к Ольвии, была Гилея — местность поблизости от Ахиллова Бега (современной Тендровской косы), на противоположной от устья Буга стороне Днепроовско-Бугского лимана, очевидно, где-то в районе современной Кинбурнской косы.

О делении Ольвийского государства на какие-либо территориальные единицы, например филы, в дошедших до нас источниках никаких намеков не сохранилось.